

TESTRÉSZNEVEKBŐL ALAKULT MÉRTÉKNEVEINK TÖRTÉNETE

VI. LÁB*

VELCSOV MÁRTONNÉ

1. A *láb* testrésznev megvan már első szójegyzékeinkben. A SchlSzj. (450) szerint: „*pes-lab*”. A jelentése itt bizonyára ‚lábfej’; ez a latinból nem derül ki, azonban van külön *szár* ‚lábszár’ címszó is. Már ez a szójegyzékünk több összetételét is felsorolja a szónak; megtaláljuk benne a *kőláb*, *faláb*; a *lábnyom* ma is használt szavainkat, illetőleg egy ma már nem élő összetett szót: a *lábhely* kifejezést (SchlSzj. 456; 1089; 1218). A valamivel későbből datálható GyöngySzt. ugyancsak változatos alkalmazásait mutatja a szónak mind eredeti, mind másodlagos jelentéseiben: „*Applaudo pedem: est pede terram quacio: Az földhöz verem labomath: Tombolok: Tancholok: örülok: Tapsolok.*” (GyöngySzt. 1734); „[As]raba: tabella vbi pedes quiescunt: *Samoly: Zek: vel: szek lab: lab ala valo da feszka.*” (GyöngySzt. 2388; vö. még: uo. 812, 1254). A BrassóiSzt.-ben is előfordul testrésznev értelemben: „*Labnak nagyobb wja — Allux*” (i. m. 33); „Az mel’ gyermek *labbal* [születeték...]” (i. m. 31; mindkettő az én kiemelésem. Vné). Szikszai részletesen felsorolja a láb részeit is: „*Pes-lab*” (91); „*Connexum pedis, pars superior, — Az labnak az feie*” (92); van „*fejetlen láb*” is: „*Acephalus — Feietlen lab*” (93); „*Digitus pedis, — Lab vii*” (92); „*Sura — Lab ikra*” (92); ezenkívül nagy számban megtalálhatók a *láb* összetételei a különféle betegségek között is. Átvitt jelentésben is szótározza: „*Exosta, — Nagy magas labakra allatot hid, kirül a kű falt meg hagiak*” (155); „*Fulcrum lecti, clinopodium. — Az agy laba*” (184). MA.² (I, 711—12) mind a testrész-, mind a mértékjelentést ismeri: „*Pes... Láb... Mérték...*”. Páriz-Pápai csak a testrészjelentést említi: „*Láb: Pes ein Fuss.*” (PPB. I, 203; 1782-ből); összetételei is erre mutatnak: „*Láb-hüvelyke: Pollex die grosse Záh.*”; uo. „*Láb-talp: Planta pedis, Marisci pedanei die Fuss-Sohle.*” (uo. 203.). Baróti Szabó (KisededSz. 131) — érdekes módon — a testrészjelentést nem is veszi fel, csak a másodlagos alkalmazásokat szótározza, és a mértékjelölő szerepet is közli már: „*Láb: dőlő-, hől-d-föld: Egy lábát bé-vetni.*” A Tzs. (I, 441.) is utal a mértékjelentésre: „*Láb, fn. der Fuß; ein Schuh (Längenmaß);*” illetve (II, 589): „*Schuh, der; cipő, saru; láb, nyom, (mérték)*” (Az én kiemelésem. Vné).

A mai magyar nyelvben a szónak testrészjelentése és névátviteles alkalmazása különféle tárgyak megnevezésére eleven, mértékjelentése azonban régies, az ÉrtSz. (IV, 543) is annak jelzi, és 6. jelentésként így határozza meg: „Az egyes országokban kialakult gyakorlat szerint különböző, 29,2 és 32,5 cm közt változó hossz mérték.”

A *láb* szó jelentéseit tehát három fő csoportba lehet osztani: emberi (állati) testrésznev, tárgyra, ill. jelenségekre vonatkozó névátviteles alkalmazás¹, mértékjelölő funkció.

* Az I. részt. 1.: Néprajz és Nyelvtudomány II, 49—72; II. rész: uo. III-IV, 115—27; III. rész: MNy. LXI, 298—305, IV. rész: MNy. LXIV, 56—66; V. rész: Néprajz és Nyelvtudomány XII, 39—45.

¹ Csűrői ezt a következőképpen fejti ki: „A lábnak saját tevékenységeinkből közvetlenül ismeretes a jelentése. Főbb tényezői talán ezek lehetnének: 1. alól levő tárgy, 2. egy másik tárgyat egyenesen tartó tárgy, 3. a helyváltoztatást elősegítő tárgy. Legelső metaforikus használata a *láb* szónak akkor

Testrészejelentésben — mint láttuk — a nyelvemlékes kor kezdeteitől nagyon gyakori, lássunk erre a szótárokon kívül összefüggő szövegből is egy-két adatot: „...zazzaz labbal a tēngēzn^c fēnēkit iazuā altal mēnēn^c.” (BK. 18₁₂); „laboddal mas labad (!) tapogasd” (Bornemisza: ÖrdK. 103); [Róza] „Letépte fejéről a koszorút, s összézagatva dobta azt lábaimhoz” (Petőfi: A hóhér kötele, Ö. M. IV, 24); „Novák Antal alig egy negyedórával később érkezett haza, mint ahogy tervezte, mégpedig saját lábán” (Kosztolányi: Aranyáskány 379). A páros testrészneveknél szokásos „egy, egyik” jelentésű *fél* jelzővel is gyakran találjuk együtt a szót, pl.: „capularis — Vén ember kniek (!) fél iába (!) az koporséba (!)” (Cal. 163); „...Symonról azt iriac, ...hogy soc eztendeig fel laban állot egy oszlopon” (Bornemisza: ÖrdK. 113.).

Metaforikus összefüggés alapján, hasonlóságon alapuló névátvitellel létrejött szerepkörben igen korán megjelenik a szó. Tárgyak részeinek neveként, illetőleg térszinforma¹ megnevezésére már a SchlSzj.-ben előfordul (l. fentebb), és eleven egészen a mai napig: „Az ágy lábánál egy vén szalmazsák” (Petőfi: Az apostol); „S fölmenénk az ős Budába, Fölrepültünk, mint sasok, Testünktől a vén hegy lába Majdnem összeroskadott” (Petőfi: 15-dik Március, 1848); „S a fák lábainál, a hatalmas tölcserékben, rengeteg víz állott” (Tamási: Ábel a reng. 130); „Hátulról lombok zúgása hallatszott, sejtetve, hogy milyen mély a kert, mely a ház mögött, a lucfenyőkkel szegett út mentén lefutott a telek lábáig, ...” (Kosztolányi: Aranyáskány 217).

Elvont jelentésre, állapotjelölésre is alkalmas ez a testrésznév, gyakoriak a *jó, erős*, illetőleg *rossz lábón áll*-féle frazeológiai egységek is: „...a Gen. Konfederáció ... azt végezte..., hogy, 'Nemzetnek szerentsejét... jó lábára állítsa.’” (Magyar Hírmondó II, 945*; 1792-ből); „Talán a Gazdálkodásnak jobb lábára való helyheztetésére hathatósabb eszköz nem volna, mintha Gazdáink magok, tulajdon próbájokat... közre bocsátanák” (Magyar Hírmondó II, 500*; 1792-ből); „...olyan lábón állánk itt, midőn felmentem, hogy nem is mertem szállani” (Kazinczy: Lev. III, 211*; 1804/1892-ből); „Ez a könyváros... rossz lábón áll” (Kazinczy: Lev. VI, 515*; 1809—1895-ből); „Tudja e már, hogy férjével rossz lábón áll” (Eötvös J.: A házasság 33*; 1833-ből); „Neki is csak az volt a vágya, hogy „átmenjen” az érettségin, akárhogy, de ép lábbal, mint valami borzasztó tűzvészen”. (Kosztolányi: Aranyáskány 250).

2. A *láb* egyike azoknak a testrészneveknek, amelyeknek igen korán, feltehetőleg az eredeti jelentéssel szinte párhuzamosan megjelenik a testrész mérésre való felhasználásából származó mértékjelentése. Ezt az összehasonlítással való mérést bármikor magunk is elvégezhetjük. Az egyik Jókai-adat érzékelteti, hogyan is alakulhatott ki ez a jelentés: „Kalapját felkapta a fejére... s azzal neki mérte a lábait a járdának...” (Jókai XV.-309*; 1860—1894).

volt, mikor az, aki már így nevezte a saját megfelelő testrészét, először alkalmazta a másik ember lábára, miután előbb hosszas figyelem s értelmi működés után rájött annak a tárgynak azzal a másik emberrel való célszerűségi összefüggésére. Láta, hogy rajta kívül álló, másnemű dolog s igyekezett a jelentését megállapítani. Legkönnyebben ez a jelentés termett meg a lelkében: *alól levő tárgy*. Később a saját közvetlenül ismert tevékenysége alapján úgy értékelte, hogy: egy másik tárgyat egyenesen tartó tárgy s annak a másik tárgynak helyváltoztatását elősegítő tárgy. Ennek a jelentésnek már megfelelt az ő, 'láb' szóképe. Ő azt a tárgyat lábnak értékelte s ha kellett, ki is fejezte a jelentésnek megfelelő eme szóképet beszédszerveinek segítségével.” (A metafora, Nyr. XXXIX, 348). Ennek a lélektani magyarázatnak — véleményem szerint — az a támadható pontja, hogy feltételezése alapján az ember előbb nevezte meg a saját testrészét, s csak utána a társaiét. Bizonyára egyszerre is képes volt erre, a megnevezésnek egyébként is csak a közlés szándéka adott értelmet. (A metaforikus használatról l. még: Mi a szó funkciója, MNy. XXXVIII, 188).

¹ Földrajzi nevek utótagjaként is gyakori, erre l. Nyr. XL, 259—60.

Kisebb hosszúság jelölésére alkalmas lévén, a *láb*-nak korai hossz mértékjelentésére következtethetünk a BK.-ben már megtalálható, mértéket jelölő *lábnyomdéknyi* összetételből (erről l. még később). A MünchK. kétségtelenül ilyen értelemben használja: „Vala hatuan *lab* földne IhrImtol” (MK. 84ra). Korai szójegyzékeink ezt a jelentést nem regisztrálják, csak a *-nyi* képzős származék és a *lábnyom*, *lábnyomdék* összetétel mértékjelentéséből gondolhatunk az alapszó ilyen értelmű régi használatára. XVIII. századi tankönyvek azonban már bőséges számú adattal igazolják a *láb* mértékjelentését, rendszeren más mértéknevekkel összevetve. Maróthi (Arithm¹. 287) mértékrendszerében megvan a többi korabeli hossz mértékhez való viszonyítása is: „Edgy *Láb*, (Németül *Schuh*... Deákül... *Pes*;) téfzen pontban fél Singet. És így edgy *Láb* edgy *Ölnek* hatod-réfe” Látzai 1793-ból való Oskolai tanító könyvében (60) szintén: „Egy öl téfzen 6 *lábat* vagy sukot”; ő ugyanitt már külön *bécsi láb*-ról is beszél, ez ugyancsak a valódi mértéknévvé válást mutatja: „Német mértföld, mely téfzen 2.2173 bétsi *lábat* vagy 3695½ bétsi ölet”. Ebből az időből valók alábbi adataink is: „...egy *lábban* vagyon férfi hüvelyknyi tizenkét szélyesség” (Szeredai A. — Á. Kálmet: Szent-írásbéli dolgokrólvaló beszélgetések I, 29*; 1791-ből); „Egy *öl* hat *lábakra* osztódik” Dugonics: A tudakosságának két könyvei II, 97, 98*; 1798-ból).

A XIX. században még éppilyen eleven ez a használat; „[a fal] a templom tetejég 8 *láb* azonfejul, 4 vagy 6 ölig, 7, 6½, 5 vagy 4½ *láb*, aszerént amint meg fog állitódni, azon feylül pedig a tétöig 3 *lábnyi* vastagságú lesz” (Fazekas: ÖM. II, 115*; 1808/1955). Félreérthetetlen a mértékjelentésre való utalás Wagner Phraseológiájának 1822-ből való, Verseghi-féle átdolgozásában is (1072); „*Pes*... *Láb* mértéket is tesz: *Schuh*”. Hasonló használatú idézetek: „Puky Miklós [hevesi kormánybiztos] ...utasításul kéri kimondatni, hogy a lúdtalpú ujonczok, ...úgy szinte a csonkák, ...amennyiben kocsisoknak használhatók, besoroztassanak, végre pedig, hogy a magasság mértéke 5 *láb*ig leszállittassék” (Kossuth: ÖM. XIII, 685*; 1848/1952-ből); „...jobbja kilenc *láb* Hosszu dsidát forgat” (Szabó D.: Béla fut. 191*; 1789-ből); „Mire csonkig égne [a gyertyák], öt már hat *láb* mély fekete föld borítja” (Sebök Zs.: Alakok 120*; 1887-ből).

Jókainak — a többi testrésznev eredetű mértéknévvvel együtt — kedvelt szava, gyakran használja. Csak egy-két példát idézzünk: „A szörnyeteg [az »ős szarvorrú] három öl hosszú, s az orrán két rendbeli három *láb* magas túlköt visel; az neki fegyver, ásó és kapa” (Jókai: Fekete gyém. I, 7; vö. még: I, 5 stb.); „Lehet-e nagyobb mértéke a női gyöngédségnek, mint szeliden bánni egy ötödfél *láb* magas férfluuskával, ki a világ legszebb és legerényesebb delnői egyike iránt ábrándozik?” (Jókai: Kárpáthy Z. I, 80; vö. még I, 135, 139 stb.).

A századforduló tájáig él ez a használat, nagyjából Jókai művei képezik a határvonalat. A *láb* egyike azoknak a primitív mértékneveknek, amelyek később kiszorultak ebből a szerepkörből, ma már csak az írói nyelvben fordulnak elő ilyen értelemben, elsősorban fordításokban — főleg angolról magyarra fordított irodalmi alkotásokban, hiszen tudvalevő, hogy az angolban ma is általánosan használt mérték a *foot*, illetőleg *feet* (vö. ALBERTI: Mass und Gewicht 94—108; Berlin, 1957).

A mai nyelvben a nyelvjárások őrzik csupán ezt a jelentést. Az OrmSz. (338) szerint: „láb... kinyújtott s összeértetett hüvelykujjakkal két férfi tenyérhosszúság”; a SzamSz. (II, 3) szerint: „12 hüvelyknyi hossz mérték”.¹

¹ A SzegSz. nem jegyez fel már ilyen jelentést. A MTSz. (I, 1273) ismeri mértékként való alkalmazását, de csak szűkre korlátozott, speciális használatban: „...kerítésnek két oszlop közötti része. Egy *láb kert*: körülbelül két ölnyi hosszú kerítés” (Csik megyéből följegyzett adat.)

Kérdés mármost, mekkora mérték volt a *láb*. A korábban idézett nyelvemlékbeli meg az iménti, nyelvjárásokból való adatok szerint relatív, közelről sem pontos ez a hossz mérték sem; a hüvelykkel, tenyérrel, öllel való összehasonlítás semmivel sem teszi pontosabbá, hiszen ezek értéke is változó volt. Eppen ezért korán felmerült valamiféle egységesítésnek, szabályozásnak az igénye a *láb*-bal kapcsolatban éppúgy, mint a többi primitív mértékkel. Tudunk arról, hogy már III. Béla megkísérelte ezt, de nem sok eredménnyel. Zsigmond pedig törvényerejű rendeletekkel tette kötelezővé a budai mértékrendszernek a használatát. Az ún. királyi mértékek leírását a Corpus Juris is tartalmazza — természetesen latinul. Ezek a rendelkezések idővel feledésbe merültek. A XVII—XVIII. század fordulóján a bécsi udvar igyekezett újra némi rendet teremteni, s III. Károly elrendelte a pozsonyi városi mértékek használatát. (vö. BENEDEFFY LÁSZLÓ: Középkori magyar hossz- és területmértékek; Fejezetek a magyar mérésügy történetéből, Bp. 1959; 58—59. l.) Ezeknek a törekvéseknek köszönhetjük, hogy az ún. *királyi láb* nagyságát ismerjük, ugyanis a Corpus Juris későbbi példányai ábrászerűen bemutatják a „királyi láb” nagyságát. Az elnevezések latinul találhatóak benne. (Az eredeti példányból ezt a lapot kitepték.) BENEDEFFY hat régi kiadású példányban mérte le az említett ábrát. Mivel mindegyikük mutat néhány milliméternyi eltérést a többihez viszonyítva, középértéküket is megadja, ez: 18,62 cm.

A *láb* testrésznév mértékként való használatában idegen — elsősorban latin hatással is számolnunk kell a fordítások révén. Megfontolandó ezenkívül még egy másik körülmény is. Fentebb már említettük a „magyar láb” terminust. BENEDEFFY szerint (i. m. 67) ez 29,79 cm hosszú volt, s így a *római láb* (*pes*) nagyságához állt a legközelebb. BENEDEFFY ebben római szokás Pannóniában megőrzött emlékének nyomát véli fölfedezni: „Tudjuk, hogy a római uralom bukása nem jelentett hirtelen változást az egykori Pannonia eléggé kevert, de nem kis mértékben elrómaiásodott lakosságának mindennapi életében. Talán feltételezhető tehát, hogy a sok római szokás között, amelyet az egykori Savaria és Scarabantia környékének még mai lakossága őriz, a római mértékekhez való ragaszkodás is évszázadokon át megmaradt.” (BENEDEFFY: i. m. 67).

A mértékek összevisszaságának csak a méterrendszerre való áttérés vetett véget a XIX. század utolsó negyedében. Ekkor egymás után jelentek meg tanulmányok, táblázatrendszerek, magyarázó munkák, hogy a méterrendszerre való átállást lehetővé tegyék. Így például Jády József a méterrendszerrel 1875-ben megjelent munkájában megadja a *bécsi láb* méretét: 0,31608 m; (hozzávetőleg ugyanennyinek mondja a *láb* német megfelelőjéből, a *Schuh*-ból származó *suk*¹ jövevényszót Herman Ottó is: „Suk — ein Schuh, egy láb, úgy mérve, hogy a két ököl az elálló hüvelykkel érintkezik (átlag 30 cm)” (A magyar pásztorok nyelvkinése 134).

3. Az *öl*-höz hasonlóan a *láb*-nak is kialakult a területmérték jelentése, többnyire azonban nem egyszerű szóként, hanem összetételi úttagként; régebben: *négyszögláb*, újabban *négyzetláb* formában. Jókainál olvassuk: „Aztán volt egy *négyszöglábnyi* ablak az utcára...” (Jókai: Rab Ráby 399. Bizonyára a *négyszögláb*-nak kell nála olvasnunk ezek szerint az alábbi, csak jellel lejegyzett területmérték nevét is: „Kilenc láb volt a hossza, hat láb a szélessége annak a földalatti pincebolt-nak, ahova Ráby Mátyás bekerült. Aztán volt is már akkor benne igen díszes társa-

¹ A *suk* > *sukk* német jövevényszóóról közöl XVIII. századi adatot IMPLÓM J. a Gyulai Állam Levéltárból: „sukk” ,láb’ — 1757: „hatod fel *such* a hossza”. 1765: „Edgy nagy 14 Schukból álló korcsoláért” (MNy. LX, 489). Ugyanitt megtaláljuk a *sukkos* ,lábnyi’ szót is.

ság. Tizennyolcan voltak. Már most aki csak annyit tud is az aritmetikához, mint magam, könnyen kiszámíthatja, hogy ebből minden egyes vendégre jut 3 □ láb.”; Jókai: Rab Ráby 271).

Jády J. már idézett munkájából van tudomásunk a *négyszögláb* átszámított, pontos értékéről: „1 bécsi négyszög láb = 0,0999 négyszög méter” (A méterrendszer 25).

Fordításképpen találjuk a következő példában: „A Blossom Square néhány *négyszöglábnyi* területét tucatszám világitották meg az itt is, ott is fatöncökre tűzött doédoék...” (Merle: A sziget 358; ford. Justus Pál).

Nem tekinthetjük valódi területmértéknek a némely vidéken régebben emlegett *egy láb föld*-féle alkalmazásban, ugyanis még hozzávetőleg sem állandó az értéke ebben a használatban. Egy múlt század közepéről való adat erdélyi tájszónak mondja: „Láb ... darab szántóföld, melly különböző helyeken kisebb nagyobb számú holdakból áll; leginkább birtokos urak földeit nevezik láb-nak. Erdélyi szó. Magyarországon tábla” (Gáspár J.: Füzerke 28*; 1840-ből származó kézirat). Az *egy láb föld* kifejezést a MTSz. Szilágy megyéből idézi; a SzamSz. szintén tartalmazza. Móricz az Úri muriban használja. BEKE ezzel kapcsolatban írja (Nyr. LXXVI, 63): „Móricz Zsigmond írja Úri muri című regényében: *Egy láb földjét* se vették el (20). Csúry Szamosháti Szótára szerint a. m. „egy csoportban levő több darab szántóföld”; ... A MTSz. szerint Szilágy megyében „egy tagban levő nagyobb földbirtok”. Kérjük olvasóinkat, érdeklődjenek, hol és milyen jelentésben használatos ez a kifejezés, amelyre oly kevés adatunk van, s a régi nyelvből sincs kimutatva”. Azonban a Nyr. későbbi számainak bizonyossága szerint már nem ismerős a kifejezés más vidékeken.

Nem világos ugyan a terület nagysága a következő idézetben, de biztosan területmérték értelemben szerepel benne a *láb* szó: „Egy hód 75.000 *lábát* [!] foglal-be” (Nagy Sámuel—H. Sander: Az Istennek jósága a természetben 116*; 1794-ből).

Ürmértékként való használatára is akad példa: „Edgy (sukk) vagy *láb* esső víz nyom 68 font ot” (M. Kurir 208*; 1787-ből).

4. A *-nyi* mértékképzős *lábnyi* melléknvet korán megtaláljuk nyelvemlékeinkben. Cal. (768) a *pedaneus* szó fordításaként adja: „*Egy labni*”; PPB I. (203) szintén: „*Lábni Pedaneus, a, um. eines Fußes der Schuhs lang*”; (vö. még: II. 410); KisdedSz. (131): „Egy *lábnyi*, talpallatnyi földgye fintsen.

Jelentése a német értelmezésből félreérthetetlen: „egy cipő, tehát egy lábfej nagyságú. Korán megjelennek a *fél lábnyi*, *másfél lábnyi* kifejezések is (vö. NySz. II, 496). (Feltehető, hogy az idézett emlékeknél korábbiakban is megvolt már a *-nyi* képzős *lábnyi* származék, hiszen a *lábnyomdéknyi* melléknvet már a BK-ben megtaláljuk.) Szövegkörnyezetben előforduló említését azonban csak későbbről, a XVI. század közepétől idézhetjük: „...hat *lábni* sirba kell tétetni” (Pázm.: Préd. 111); „Szélessége egy öreg *lábnyi*” (Lipp.: PKert. I, 20, id. NySz. II, 496); „*Lábnyi*: (unius pedis; einen fuss lang)”. (Comenius: Janua² 165). Valódi mértékké válását mutatja a korabeli mérőrúd használatára vonatkozó utalás ugyanitt: „A mérőknek mértéki ezec: lépés, ől, *tíz lábni mérő rúd*” (uo. Az én kiemelésem. Vné.).

Éppúgy, mint az alapszó esetében, a *lábnyi* melléknvre is nagy számban találunk példát Jókainál: „Odafenn az *ezerlábnyi* magasban a rigók fütyülése verte már fel az erdők csendjét...” (Jókai: A három márványfej 172); „A félhomályban egy *kisded*, *harmadfél lábnyi* magas gép tűnt elő, melynek forgató kereke volt.” (Jókai: Fekete gyém. II, 169; ugyanígy még: i. m. I:6, 15, 18, 34, 92 stb.); „A Visegrád alatt áttörő

zaj érkezett meg ez órában s néhány percz alatt két *lábnyival* magasabbra növelte az áradatot, hogy az irtóztató nyomás miatt keresztülhatolt a víz a föld alatt s a kövezetlen téren önmagától kezdett felbugyogni” (Jókai: Kárpáthy Z. I, 136; ugyanígy még I, 117 stb.).

A századforduló táján még használják: „Gyönyörű fenyveseken át kétezer *lábnyi* magasságban [!] visz az ut Zajcza felé” (Deli: Gyepűn innen 69*; 1898-ból); „Inkább volnék én most négy *lábnyira* mélyen a föld alatt” (Mikszáth: Kül. ház. II, 123); „Rezeda úr... ráért haszontalanságokon ábrándozni..., mert meggyőződése szerint az ő helye már jódarab idő óta a föld alatt volna, hat *lábnyi* mélységben — esetleg a budai régi katonai temető árkában...” (Krúdy: A vörös postakocsi 246). Később a *lábnyi* melléknév eltűnik a szóhasználatból.

5. A *láb* szóval mértéket jelölő összetétel is született: a *lábnyom*. Elsőnek a SchlSzj. jegyzi fel (l. fentebb), de belőle még nem lehet tudni, vajon mértéknév-e már: „vestigium — *labnom*.” A nagyjából azonos korú BK.-ben elsődleges jelentésben is előfordul, a személyrag pedig azt mutatja, hogy szerkezettel és nem összetett szóval van még dolgunk: „Mezt Ifzln° v̄duofffegeiēt o *laba nomit* v̄ oromoft volnēc megapolnom” (BK. 77₁₃; a latinban: *vestigia pedum eius*). A GyöngySzt. (3136) szintén megőrizte konkrét értelemben: „Bitalapsum uestiegium in luto pressum: *láb nyom as saarb[an]*”. Szikszai szójegyzéke a mértékekről szóló fejezetben sorolja fel (101; a fejezet címe: *Dimensionem sev mensvram corporum significantia et mensurarum nomina*): „*Vestigium — Lab niom*”. Cal.-nál (768) mind a *lábnyom*, mind a *lábnyomnyi* összetétel megtalálható: „*peda — Lab niom*”; „*pedalis — Egi lad niomni*”; az utóbbi biztosan mértékjelölő. MA. (1621-ből) a *lábnyom* első jelentését jegyzi csak fel, a mértékjelölésre a *-nyi* képzős származék szolgál: „*Lábnyom, Vestigium. Lábnyomni, Pedalis, e.*” (II, 182). PPBI.-ben (203) is megvan mértéknévként: „*Lábnyom: Vestigium, Pedaria nota ein Fusstapfen*”, a *-nyi* képzős származék is ugyanitt: „*Lábnyomni: Pedalis, e. eines Schuhs lang*”. A KisdedSz.-ből (131) is félreérthetetlen a mértékjelentés a *-nyi* képző jelenléte miatt: „*Lábnyomnyi hoffzúság*”.

Szövegemlékeink közül tehát elsőnek a BK.-ben találjuk meg a szót, de — mint már láttuk — még birtokos szerkezetben. Valószínű azonban, hogy összetételként is élt már ekkor, hiszen másként nem keletkezhetett volna belőle az ugyanitt előforduló *lábnyomdéknyi* származék. Nyilvánvaló a mértékjelölés a WeszprK.-ben (95—6) is: „Es vallara adak a nagi kerezfat melynek hozza tizenötöd *lab nyomni* vala”, hasonló, de jóval későbbi adat: „Egy négy-szeges ölben 36 *lábnyom* vagyon” (Szabó József: Vátzi gabona 76*; 1793-ból).

Alkalmi használatban, határozott stilisztikai tartalommal telítve olykor a mai írói nyelv is felhasználja: „percről percre messzebb kerülök tőlük... mintha nem is a kályhamester fűzmintás cserepeinek vetném a hátamat, hanem valami szirtnek, fönn a szélfúvott hegyekben, lábam alatt egy *lábnyomnyi* párkány, s én arról hallgatom hátrafont karral a felhők társalgását” (Németh L.: Iszony 86).

Most térjünk vissza a *lábnyomdék(nyi)* származékszóra! Fentebb említettük, hogy felbukkan már a BK.-ben — kétségtelenül mérték értelemben —: „o oldalit... kédég nég zégoüen monno huz *lab nomdékne* taztatikuala” (BK. 11₃; a latinban: *Per quadrum vero earum latus utrumque vicenorum pedum spatio tendebatur...*). Ugyanígy a SzékK.-ben (272): „myt hafnalnac teneköd akoron aföldnec leleflege... mikoron efdldből töbet nem vallaz: hanem čac het *lab nyomdokneyat*”. Biztosan mértékjelölő — bár nincs rajta mértékképző — a GyöngySzt. (3113) adata is: „*Bi-pedanus: ket laab nyomdok*”.

Az itt szereplő *nyomdok* > *nyomdék* önmagában is jelölhet mértéket. Szemléletesen mutatja ezt Heltai Meséinek (359) egyik mondata: „Meg araszola a gyermek oroszlán a *nyomdékot* és monda: Ki reuid lábotskáin vagyon” (NySz. II, 1058)¹ Heltai egyébként a *lábnyomdok* összetételt is használja, véleményem szerint közvetett mértékjelölésre, illetőleg hasonlításra, bár a példát a NySz. (II, 1058) az első jelentés alatt közli: „Mert az ő földekbe chac *egy lab nyomdákot* (!) sem adoc tinéctec (Helt.: Bibl. I. Kkk4)”.

Alakilag a *(láb)nyomdok* úgy viszonylik a *(láb)nyomdék*hoz, ahogyan a *szándok* a *szándék*hoz stb., a *-dok* denominális képzőbokornak tekinthető itt már.

6. Mértékjelölőnek tekintjük a versemérték jelölésére szolgáló használatot is, mert egy sajátos időegység megjelölésére való ilyen esetben a szó. Már Szenczinél előfordul: „A *láb* szót is használja már MOLNÁR, versláb' értelemben: »Choreüs, Verfneec Trochaeus nevő *lába*»” (CSÜRY B.: MNy. XXII, 281); én az 1621-es kiadásból idézhetem: „Choraeus aei, g. m. p, pr. χοραϊος, Verfneec Trocheus nevő *lába*.” (I, 182, vö. még I, 712). A XVIII. század végén megszorodnak az adatok: „Paraszti Majorság, mellyet Vanierből *hat lábbal* mérzseklett (olv. mérséklett) magyar versbe foglalt Szabó Dávid” (Molnár J.: Magyar Könyvház III, 246* 1779—1783). Decsy Osmanografia-jában (1788-ból) is előfordul: „Sok *lábú* verseket irnak, és a, cadentiát szorosan megtartják, de szokott strófáik, vagy négy rendből álló verseik, nem 12, hanem 11 *lábból* állanak. 1:139”. (CSEFKÓ GY.: Decsy Osmanografiája és a NyÚSz., Nyr. XL, 467)². Csokonai Földitől vehette át és alkalmazta a különféle ütemekre: „Csokonai újításainak egyik fontos csoportját a magyar verstani műszók alkotják... Bizonyos, hogy e téren is nagy hatással volt rá Földi; ő t.i. nemcsak a nyelvtani szakkifejezéseket... magyarosította meg, hanem (máig is kéziratban levő) verstanában a poétika szavait is. Feltétlenül tőle való a *doboló láb* (Csokonaiból GESZTESI 28, Földiből MIXICH 47; „anapaestus”); viszont Csokonai *bukó lába* ('trocheus'), *lassú* („spondeus”) *lába* Földinél... *szökő*, illetőleg *hosszú láb*” (Techert J.: Csokonai nyelvi forrásai MNy. XXXII, 185). A századfordulóra tehát általánossá válik a poétikai műszóként való használat, illetőleg az ilyen jellegű szakkifejezésekben való előfordulás. Ma a *versláb* összetételi utótagjaként szokott csak ebben az értelemben előfordulni. (vö. ÉrtSz. VII, 354).

7. A *kamatláb* összetételben pénzmennyiségre vonatkozó, ugyancsak mértéknevvel jellegű a *láb* utótag. Ez az összetett szó később jelenik meg, a NyÚSz. (159) szerint Fogarasi Jogtani műszókönyvében használta először, 1842-ben. (Egyébként maga a kamat is a nyelvújítás idején terjed el, korábban az *uzsora* ~ *ozsora* volt járatos.) A *láb* önmagában szintén előfordul az említett jelentésben még később is: „... egy zecchino a 24 frtos *láb* szerint 5 f. 40 kr.” (Ormós Zs.: Utazási emlékek III, 6*; 1860-ból).

8. A régebbi nyelvhasználatban határozóragos formában és eredetileg egy mértékjelzői előtaggal — amely később nyomatékát veszítette — határozószói használatban is előfordult az *egy láb*ig szerkezet, például: „SEHONNAI: Jaj, jaj! Oda leszünk *egy láb*ig” (Dugonics: Tárházi 54*; 1789—1882-ből); „*Egy láb*ig. Omnes,

¹ A *nyomdok* igeiként is élt a régiségben (vö. NySz. II, 1059), éppúgy igenévszó volt tehát, mint alapszava, a *nyom*.

² A NySz. a *láb* versemértékjelentését nem ismeri, annak ellenére, hogy MA. szótárait és Decsy említett művét is feldolgozta, vö. MNy. XXII, 281.

Universi, v. Prorsus, Penitus" (Sándor: Told. 55*; 1808-ból); „Tököly kuruczaitól körülfogatván, majd *egylábig* leváगतott" (Szikszói Enyhlapok 14, Kunsch József*; 1853-ból).

9. a) A származékok közül a *-nyi* mértékképzős melléknévről fentebb, a mértékjelentés tárgyálása közben már szóltunk. A *lábnyi* az egyetlen melléknévi származéka a szónak, amelynek mértékjelölő szerepe van, ez egyébként a mérték-képző jelenlétéből nyilvánvaló.

Melléknévi származék alakult még az *-ú* (~*-ó*) képzővel is. Erre régóta vannak adataink, megvan már a GyöngySzt.-ben többször is (567, 637, 3112); a Brassói Szt.-ben (23x); Szikszainál (92, 197); Cal.-nál (883), és természetesen a későbbi szótárakban is.

Már a legelső példákban — annak ellenére, hogy szójegyzékekről van szó —, mindig mennyiség- vagy minőségjelzői determinánssal fordul elő, éppúgy, mint a mai nyelvben, pl.: „Aeripies: celer: quasi aerios pedes habeus: [!] *Gyórss labw*” (GyöngySzt. 637); „Bipes quod habet duos pedes: *ket lábu*” (i. m. 3112); „*gyórs labw* — alipes” (BrassóiSzt. 23); Eegh *labo* = aeripes” (uo.); „Tripus — *Harom labu aszta*” (Szikszai 197). A jelzős szerkezetben való előfordulás az itt szereplő melléknévképzőnek a viselkedésére általában jellemző mindmáig. A *láb*-i képzős származéka ritka; Murm.-nál így találjuk (936): „Clauus — *labi faidalum*”.

b) A *láb* testrésznévből is alkot igét az *-l* (>*-ll*) igeképző, a többi testrésznévhez hasonlóan (vö.: *araszol, fülel, karmol, karol, könyököl, markol, öklel, tenyerel, talpal* stb.). A *láb*-*l* képzős származéka a *lábál*, eredeti jelentése az illető testrésszel végzett cselekvés. Éppúgy, mint igenévszói alapszava, a *láb* > *lább*, a *lábál* ~ *lából* ~ *lábbal* a következőket jelentette régi nyelvünkben: „*lábbal jár, fut a szárazföldön, lábbal gázol át, lábbal úszik át a vízen*.” (Mészöly: A *láp* szó eredete és rokonsága, SzegFüz. III, 120.)

Testrészeveink közül ez az egyetlen, amely képzőtlenül is megőrizte igei jelentését a nyelvemlékes korig. Bizonytal ez az oka annak, hogy a képzett származék viszonylag későn jelenik meg, és sokáig párhuzamosan találjuk a képzőtlen alapszóval a régi szótárakban: „*Lábtok: Fluito, Fluctuo, Vado, as- ich mache Wellen, durchwade*.” (PPB. I, 202; 1782-ből); „*Lábólom: Vado, as, are, ich gehe durch eine Furth*.” (uo.); ugyanitt továbbképzett származékokat meg összetételt is szép számban találhatunk: „*Lábólható, tsekély, fekély: Vadofus, a, um. dadurch man waden, gehen kann*.” (uo.); „*Lábbolás: Fluctuatio, Vadatio die Schwebung; Schwaffung das Durchwaden* (uo.); „*Lábóló-hely, által-járó: Vadum ein Wasser = Furth*” (uo.) Páriz-Pápai adatai mind a vízben végzett mozgásra utalnak, ebben a jelentésben állandósult a szó használata: „...így szállítá-meg ...a’ tó szélén *lábóló* Gólyát” (Fáy: Eredeti meséi és aphorizmaí 43*; 1825-ből) stb. Szárazföldön való mozgást jelentő alkalmazására alig van példa: „*Lépni. Gradiri ... Lábni, Lábólni*” (Sándor J.: Sokféle XI, 149) — amint látjuk, itt is a képzőtlen alapigével együtt találjuk, „*Lából ... gehen, füßeln*” (Tzs. I, 441), bár harmadik helyen megemlíti a *waten* („gázol”) jelentést ez a szótár is. Az alapszónak szintén gyakoribb azonban a vízben mozgás jelentése, mint a szárazföldön való mozgásé: „*Lábbani*: fenn-úszkálni, — lebegni. Az olaj fenn *lább* a’ vízen.” (SzD.² 131); „*lább*: schweben, schwimmen...” (Tzs. I, 441). Az itt idézett elsődleges jelentés mellett korán megjelenik az átvitt értelmű használat: „*Könybe lábbott a’ szeme*” (SzD.² i. h.); „*Nem tagadhatja meg magát Aleddin — mondja a tisztos öreg lesütött szemekkel melyek titkon könybe lábtak*” (Fazekas: ÖM. II,

80; 1828/1955);¹ „fellyül ... akarni *lábbani*, levegni, járnai az íráson is” (Baróti Szabó: Magy. Vir. 247; 1803-ból).

A költői-írói szóhasználatban olykor előfordul szárazföldön való mozgás jelentésben később is, ezt azonban inkább képszerű alkalmazásnak tekintjük, mint egy régebbi jelentés tudatos felelevenítésének, pl.: „Hullámzó violamezőket *lábbal*” (József A.: Szelid, búcsúzó asszony).

Igei származékok még a *lábog* ~ *lábbog*, *lábadoz* ~ *lábbadoz*, továbbképzett alakban: *lábadoz(ik)*. Ezek a származékok már főként átvitt értelemben használatosak.

10. A *láb* szó eredetéről ma már általában elfogadott TOIVONEN nyomán az a vélemény, amely szerint uráli eredetű szó, mert megvan a megfelelője a szelkupban „... (Castr.) samO (N) *lāmb*, Vorderteil des Stiefels”, (B, Tas., Kar.) *lāmb* „Flussblatt”, (K, NP) *lāmba*. Dieses ostjak-samojedische Wort kann aber mit ung. *láb* verknüpft werden; zu ung. *b* = samO *mb* vgl. z. B. ung. *hab* ‚Welle‘; ‚Schaum‘ ~ samO *komb*, *komba* usw. ‚Welle.‘” (TOIVONEN: Zur Geschichte einiger ungarischen Wörter; NyK. L, 456). Amint az adatokból láthatjuk, az uráli nyelvcsaládnak két legtávolabbi tagja őrzi csak ezt a testrésznevet. Kimutatható ugyan az osztjából is, de — ugyancsak TOIVONEN nyomán — bizonyosnak látszik, hogy az osztjában a megfelelő szó szamojéd jövevény. „Aber wie die unregelmässigen interdialektischen Lautentsprechungen beweisen, ... ist das ostjakische Wort kaum einheimisch, sondern vielmehr ein Lehnwort und zwar aus dem Samojedischen...” (i. h.; vö.: COLLINDER: FUV. 30.).²

Ezt az etimológiát terjeszti ki MÉSZÖLY (A *láp* szó eredete és rokonsága; Szeg. Füz. III, 87—143; vö. még: HAJDÚ P.: Bev. az uráli nytudba 109) a magyar *láp* szó családjára: „Ami mármost a testrész név *láb* szó eredetét illeti, TOIVONENNAK sikerült azt kinyomozni... Olyan osztják és szamojéd szavakkal veti össze, melyeknek eredeti jelentése ‚talp‘, a hangalak pedig az osztjában *lāmp*, a szamojédban *lāmba*. Ilyen hangalaknak... szabályosan megfelel a magyarban a *láp* > *láb*, jelentés dolgában pedig rövid az út, a ‚talp‘ és ‚láb‘ között. Mutatja ezt sok olyan régi és újabb kifejezésünk, melyben a *láb* éppen úgy helyén volt vagy van, mint a *talp*: ‚Lába nyoma, talpa nyoma‘, ‚lába alá nyom, talpa alá nyom‘, ‚a sereg lábon áll, talpon áll‘, ‚lábra állít, talpra állít‘, az egy ‚lábnyi‘ mérték egy ‚talpnyomnyi‘. Viszont a régi magyar nyelvben sokszor a pusztá *szár* szót találjuk olyankor, mikor ma *láb*-at mondanánk. Elfogadható tehát Toivonennak az a megállapítása, hogy a magyar *láb* (pes, Fuss) uráli eredetű...” (i. m. 135).

A magyar *láb* tehát ősi nomenverbum-tő volt, amint már SIMONYI (Nyr. XXXVIII, 241) is megállapította: „Némely szónak az a különössége, hogy egyaránt előfordul igei és főnévi használatban... Igen régi ilyen szópárok, kétségkívül még történelőtli korban keletkeztek a következők ...*láb* — *lább* ‚úszik‘...”; ugyanígy vélekedik BÁRCZI (MNy. LIII, 190) is: „Igen hasonló igei-névszói tő a *láb* főnév ~ *láb(b)* ige, melyeknek azonosságát Mészöly részletesen és meggyőzően bizonyította

¹ Arany János még ismerte a *könnybe lábbó szem* kifejezést. Megtudhatjuk ezt abból a rövid megjegyzésből, amelyet Fialowsky: A természetrajz műnyelve (Nyr. VII, 260—66) című művéhez fűzött: „A jelen füzetben *lábbó* (fluitans) szót elveti [ti. Fialowsky], mert az illó-val (mely pedig szintén védhető az ill-at deverbális főnévvel) egy kamarán kerültnek tartja. No már *könnybe lábbó szem* ma is él, s erősen bizonyít egy *lábbik* ige mellett. A *lábbó* helyett F. úr *lubiczko* lóat ajánl; ismétlem nem vagyok szakember, de a víz színén nyugvó, legfőlebb (!) ingó növevényről, fű-lencséről (békanyál) lehet-e azt mondani, hogy azok *lubiczko* lóak?” (Nyr. VII, 457, Szalontai J. aláírással. Idézi Beke is: Nyr. LXVII, 7).

² Érdekes, hogy a fenti cikkben felsorolt osztják adatok jórésze összetételben mutatja a magyar *láb* szó megfelelőit, s ezek a kifejezések általában mértékjelölésre is alkalmasak.

(SzegFüz. III, 112)”. A mai magyar nyelvben viszont igeként már csak a képzett származékok használhatók, a *láb* > *lább* régi igei jelentését már csak nyelvjárási és nyelvmélekbeli adatok őrzik.

LÁB ‚FUSS‘

VON

FRAU M. VELCSOV

Das ung. Wort *láb* kommt schon in den ersten ung. Wörterverzeichnissen sowohl in Körperteilbedeutung, als auch in metaphorischem Sinn vor. Die Massbedeutung hat sich wahrscheinlich mit der originellen Bedeutung parallel entwickelt, obwohl die ersten Angaben nur im XV. Jh. belegt sind. Es wurde bereits früh versucht, die Grösse dieses Körpermasses offiziell festzustellen (s. „királyi láb” ‚königlicher Fuss‘). Neben der Längenmassbedeutung hat sich auch der Sinn des Quadratmasses entwickelt. Unser Wort wurde seit dem XVII. Jh. auch als Versmass benutzt.

Das ung. *láb* ist uralischen Ursprungs, und — etymologisch — mit dem Hauptwort *láp* identisch. Ursprünglich war es ein Nomenverbum, doch als Verb wurde es von den späteren deverbale Derivaten verdrängt.